

MÜCADELEDEN TESLİMİYETE: TÜRKİSTAN MÜDAFAASINDA SADIK TÖRE (1860-1877)

MURAT ÖZKAN*

Giriş

XVIII. yüzyılın ortalarında, henüz Türkistan hanlıklarını işgale başlamayan Çarlık Rusya, bölgenin kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan Kazakları hâkimiyeti altına almayı amaçlamıştı. XV. yüzyılda Çu Nehri yakınlarında bir hanlık kuran Kazakların hızlı bir şekilde nüfuslarının artması bu hanlığın Büyük, Orta ve Küçük Cüz şeklinde idarî birimlere ayrılmasını zorunlu hale getirdi¹. Bahsi geçen cüzlerin ne suretle ve kesin olarak hangi tarihte ortaya çıktığı halen muğlaklığını korumaktadır. Ancak cüzlere dair bulunan ilk kaydı 1616 tarihli olduğu bilinmektedir². 1724-1725 yıllarında Kalmukların, Büyük ve Orta Cüz bölgelerine karşı yaptığı akınlar cüz yöneticilerini zor durumda bıraktı ve bunların Çarlık Rusya'dan yardım istemesine sebep oldu. Bundan sonra 1730 yılında Küçük Cüz Hanı Ebu'l-Hayr (1718-1748), Rus çaricesi Anna İvanovna'ya (1693-1740) bir mektup gönderdi ve Rusya'ya tâbi olmak istediğini belirtti³. Kazakların tâbiyete alınmasının ticaretin gelişmesine yardımcı olacağına⁴ ve Türkistan hanlıklarının daha kolay işgal edilebileceğine inanan Rus yetkililer tarafından bu teklif sevinçle karşılandı⁵. Bu yüzden Yabancı İşler Kurulu tercümanı Mirza Tevkelev'i elçi

* Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ordu / TÜRKİYE, murtozkan@hotmail.com

¹ Orhan Doğan, "Abılay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı İçin Çin ve Çarlık Rusya Arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 192, Haziran 2011, s. 66.

² Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 12.

³ A. Ahat Andican, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 217.

⁴ Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, Çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 59.

⁵ Alton Donnelly, "The Mobile Steppe Frontier The Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Mansell Publishing Limited, London and Newyork 1987, s. 204.

olarak bölgeye gönderdiler⁶. Tevkelev bölgeye geldikten sonra buranın Rusya'ya bağlanması amacıyla çalışmalar başlattı. Bu çalışmalar boyunca Ebu'l-Hayr Han'ın desteğini ve yardımlarını gördü. Nihayet 10 Ekim 1731 tarihinde, Kazak ileri gelenleri ile bazı grupların desteğini aldı ve çarlığa bağlanma kararı kabul edildi. Halkın itirazlarından ve durumu kabullenmeyeceklerinden korktukları için de alınan bu karar beylerden, batırlardan, aksakallardan ve sultanlardan saklandı. Lakin bu olay halktan daha fazla saklanamadı. Halkın kararı duyması, duruma karşı çıkmasına sebep oldu. Bu kararın alınmasını sağlayan Rus elçisi Tevkelev ve Ebu'l-Hayr Han'a karşı bir öfke hareketi başladı. Bu olayların sonucunda Tevkelev iki yıl boyunca Kazaklar arasında esir hayatı yaşadı ve ülkesine dönemedi⁷. Halkın güçlü muhalefetine rağmen çok geçmeden han ve Tevkelev'in çabaları, Bukenbay Batır'ın desteği sayesinde muhalif boy liderlerinin büyük bir çoğunluğu ve Kazak ileri gelenleri ikna edildi ve çarlığa bağlanma kararı alındı⁸. Böyle bir kararın alınması hem Ruslar hem de Türkler açısından son derece önemli sonuçlar doğurdu. Çünkü Ruslar, bu kararın ardından Or ile Ural nehirlerinin birleştiği yerde, Türkistan'ın işgali için son derece önem taşıyan bir noktada Orenburg Kalesi'ni inşa etti⁹. Rusların 1735 yılında inşa ettikleri bu kale, Rus idaresinin merkezî hâline geldi¹⁰. Orenburg Kalesi sonraki yıllarda Türkistan bölgesine yapılacak tüm seferlerin başlangıç noktasını teşkil etti¹¹.

Ruslar Küçük Cüz'ün hüküm sürdüğü bölgeleri savaşmadan ele geçirdikten sonra Orta Cüz'ü de tehdit etmeye başladı. Ebu'l-Hayr Han'ın kendi isteğiyle çarlığa bağlanmasından sonra, Orta Cüz liderleri olan Abılay (1711-1781) ve Ebu'l-Mambet, Orenburg'a kendilerine biat etmeleri amacıyla davet edildi. İlk başlarda bu durumu kabul etmeyen liderler sonrasında Rusların Kazak topraklarına yayılma

⁶ Fatih Ünal, *Sultan Kenarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı*, İgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 60.

⁷ Osman Yorulmaz, "Kazaklar ve Kazak Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 461-462.

⁸ Orhan Doğan, "Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 37, 2002 s. 87.

⁹ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 88-89.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli XIX. Yüzyıla Kadar)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, S. 3-4, Ankara 1965, s. 109.

¹¹ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, Ankara 1975, s. 50; Ruslar, güneyinde bulunan Özbek hanlıklarına askeri seferler düzenlemeden önce bölgeyi tanımak adına bu coğrafyaya keşif maiyetinde elçilik heyetleri göndermiştir. Mesut Karakulak, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", *History Studies*, 11/5 Ekim 2019, s. 1608

siyasetinin farkına varınca Orenburg'a giderek çarlığa bağlı kalacaklarının sözünü verdi. Lakin bu bağlılık sözde kaldı. Çünkü Orta Cüz, çarlığa vergi vermedi ve çarlığın isteklerini yerine getirmedii¹². Ayrıca Orta Cüz'ü birlikte yönettikleri yıllarda, Abılay ve Ebu'l Mambet'in başarılı olması Rusları tedirgin etti. Bu amaçla Abılay Han'ı yanlarına çekmek amacıyla onu tek başına han ilan etmek istediler. Ancak amcası Ebu'l Mambet'e karşı bir harekette bulunmak istemeyen Abılay, Rusların bu teklifini reddetti¹³. Ebu'l Mambet'in ölümüyle hanlığa Abılay getirildi. Abılay'ın hanlığı döneminde diğer Kazak boyları onun yönetimi altına girdi. Onun ölümüyle Orta Cüz'ün başına Veli Han (1784-1815) geçti. Veli Han'ın da Ruslara düşmanlık beslemesinden dolayı Ruslar, Orta Cüz'e hâkim olmak için cüzü meydana getiren Kıpçak, Argın, Nayman, Girey, Yak ve Kongrad boylarının beyleri ile irtibata geçti. Amaç onları Orta Cüz'e karşı kıskırtmaktı. Bu çabalar karşılığını verdi ve Argın boyu beyi Bökey ile Veli Han arasında mücadele başladı. Bökey ile Veli Han'ın hâkimiyet mücadelesi bölge halkının yaşamına büyük darbe vurdu. Veli Han ve Bökey Han'ın birbirlerine yakın yıllarda vefat etmesi bu mücadelenin bitmesine neden oldu ve halk bir nebze de olsa rahatladı. Veli Han'dan sonra Orta Cüz'ün başına geçen hanların beceriksizliğinden dolayı çarlık bölgeye hâkim olmayı başardı¹⁴.

Bökey, 1801 yılında çarlıktan aldığı özel izinle halkı ile beraber Küçük Cüz'ün topraklarının önemli bir kısmı ile Ural ve Volga arasındaki topraklara yerleşti¹⁵. 1803 yılına gelindiğinde ise Bökey Sultan'a bağlı olarak yaşayan 7.000 aile bu bölgeye göç etti¹⁶. Rus yönetimi, 1808 yılında yayınladığı tamim ile Bökey Orda (İç Orda)'nın sınırlarını belirledi ve 1812 yılında Bökey'i bölgeye han ilan etti. Cüz topraklarını bölerek bölgeye daha rahat müdahale etmeyi amaçlayan Ruslar Bökey'in ölümünden sonra amaçlarına ulaştı. Bökey'den sonra 14 yaşında olan oğlu Cihangir tahta geçti. Kazaklar bu yıllarda hem Cihangir'e hem de çarlığa karşı ayaklandı. 1845 yılında Cihangir ölünce Ruslar, Bökey ordasına yeni bir han atamadı ve ordanın hâkimiyetine son verdi¹⁷.

¹² Doğan, "Abılay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı İçin Çin ve Çarlık Rusya Arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler", s. 68-69.

¹³ Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*, s. 256-257.

¹⁴ Saray, *a.g.e.*, s. 90-92.

¹⁵ Ünal, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁶ Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*, s. 272.

¹⁷ Hayit, *a.g.e.*, s. 59-60.

1756 yılına kadar Kalmukların himayesinde yaşamak zorunda kalan Büyük Cüz ise, bu süre içerisinde çeşitli sıkıntılar çekti; Çin'in baskılarına maruz kaldı. Kalmuklar ve Çinlilerin arasında kalan Büyük Cüz'ü oluşturan boylar, bu sıkıntılardan kurtulmak için Taşkent bölgesinin yönetimini üstlenen Yunus Hoca Devleti'ne bağlandı; sonrasında ise burayı ele geçiren Hokand Hanlığı'na tâbi oldu. Hokand Hanlığı sadece Taşkent'i ele geçirmekle kalmadı; aynı zamanda Kazak bozkırlarına yayılmaya devam etti. Bunun üzerine Büyük Cüz Hanı Süyük, Rusya ve Hokand Hanlığı arasında sıkıştı¹⁸. Hokand Hanlığı'nın Büyük Cüz'ün topraklarında yayılmasından rahatsız olan boylar Rus idaresine girmeye başladı. Süyük Han'ın Rus idaresine girmesinden sonra 1824 yılında Abılay Han'ın torunu Adil Sultan'ın soyundan gelen 14 sultan daha Ruslara bağlandı¹⁹.

Ruslar Kazak bozkırlarında üstünlüklerini kabul ettirdikten sonra burayı iskâna başladı. Bu amaçla kendi halklarını egemenliklerine yeni girmiş olan bu bölgeye yerleştirdi²⁰. Rusların yapmış olduğu bu iskân hareketlerine rağmen bölge üzerinde hâkimiyetlerini sağlamlaştırması çok kolay olmadı. Çünkü 1830-1860 yılları arasında Kazaklar bağımsızlık için önemli bir direniş hareketi sergiledi. Kazaklar tarafından gerçekleştirilen son büyük bağımsızlık hareketini yöneten ve Kazak Hanlığı'nı yeniden ihdas eden Sultan Kenesari'nın Ruslar ve yerel işbirlikçileri tarafından bertaraf edilmesinden sonra, neredeyse Kazakların tamamı Rus hâkimiyeti altına girdi²¹. 21 Ekim 1868 tarihinde ilan edilen bir fermanla, bütün Kazakların, Sibir ve Orenburg bölgelerinin idaresi tam anlamıyla Rusların eline geçti. Buna göre Akmolla ve Ceditam havalisi Batı Sibiryaya Genel Valiliğine, Ural ve Turgay havalisi ise Orenburg Genel Valiliğine bağlandı²². Böylece Ruslar Kazak bozkırlarının işgalini tamamladı ve daha güneyde bulunan Türkistan, Özbek hanlıkları ile sınır komşusu hâline geldi.

Hokand Hanlığı'ndaki İlk Yıllar

Kenesari'nın ikinci hanımı Canıl Hanım'dan dünyaya gelen Sadık, babası öldüğünde henüz 10 yaşındaydı. Kenesari'nın ölümünden sonra geride kalan ailesi, uzun süren savaşın ardından kendilerine sadakatle bağlı 40 çadırılık tölengitleri²³

¹⁸ Andican, *a.g.e.*, s. 218.

¹⁹ Yorulmaz, "Kazaklar ve Kazak Hanlığı", s. 471.

²⁰ Donnelly, *a.g.m.*, s. 205.

²¹ Ünal, *a.g.e.*, s. 241.

²² Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985, s. 25.

²³ Tölengitlerin çoğunluğunu Kalmuklar oluştururdu. Bu birlik hanın hizmetinde bulunurdu. Han ve

ile birlikte bölgede duramadı ve Türkistan taraflarına göç etmek zorunda kaldı. Kenesari'nın ailesi burada Hudayar Han'ın hüküm sürdüğü Hokand Hanlığı'na vergi muafiyeti şartıyla tâbi oldu²⁴. Çocukluk yıllarına tekabül eden bu ilk yıllar Sadık Töre ve ailesi için çok meşakkatli geçti. Vatanlarından ayrılmaları ve yeni bir düzen kurmaları hayli zamanlarını aldı. Babası Sultan Kenesari'nın Ruslara karşı verdiği olağanüstü mücadelenin ve çocukluk yıllarında yaşadığı zorlukların Sadık'ın karakterine etkisi oldukça fazla idi. O, çocukluk yıllarını topraklarını işgal eden Ruslara nefret besleyerek geçirdi ve babasının Ruslara karşı yarıda bıraktığı mücadeleye devam edeceğinin hayallerini kurarak büyüdü²⁵.

Sadık Töre Hokand'a geldikten sonra köy imamının derslerini takip ederek eğitimine devam etti. Bunun yanı sıra her Kazak genci gibi at binmeyi ve silah kullanmayı öğrenmeyi de ihmal etmedi. Büyüdükçe eğitimini bir tarafa bırakarak babasının ideallerini gerçekleştirmek amacıyla askerî hizmete girdi ve Ruslarla cereyan eden küçük çapta birkaç muharebeye katıldı. Her ne kadar muharebelerin çok ehemmiyeti olmasa da Sadık Töre zekâsını ve cesaretini kullanarak dikkatleri üzerine çekmeyi başardı. Çok geçmeden bu azminin karşılığını Hokand hanı tarafından verilen 'Pansad Baş'²⁶ unvanıyla aldı²⁷. Ayrıca emrine 500 asker verilerek²⁸ Hokand Hanlığı'nın kuzey sınırlarını korumakla görevlendirildi²⁹. Buhara Emirliği ve Rusya ile olmak üzere iki cephede birden savaşan Hokand Hanlığı, tâbiyeti altında bulunan Kazak halk kahramanı Sultan Kenesari'nın oğlu Sadık Töre'ye askerî mansıp ve yetkiler vererek Kazakların desteğini elde etmeyi umdu. Bununla birlikte Sadık Töre'nin dikkat çekici askerî kabiliyeti ve savaş becerisi kendisinin temayüzünü kolaylaştırdı³⁰.

Sadık Töre Ruslara karşı mühim sayılabilecek ilk muharebesine 1860 yılında

sultanların son derece güven duyduğu talengitler özel mülk edinme hakkına sahipti. Murat Abdirov, "Vayn Stepay; o Polkovodceskom iskusstve Kenesari", *Prostor*, 7 Temmuz 1993 Almatı, s. 256-257.

²⁴ E. T. Smirnov, *Sultan Kenesara i Sadık (Biografiçeskie Oçerki Sultana Ahmeta Kenesarin)*, Tipo-Litografiya S. P. Lahtina, Taşkent 1889, s. 28.

²⁵ E. D. Dilmuhamedov, *Vosstanie Kazahov Pod Rukovodstvom Kenesari Kasımova v 1837-1847 gg.*, Dissertatsionnaya Rabota Na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Taşkent 1946, s. 142.

²⁶ Pansad kelimesi Farsça 500 demektir. Ziya Şükün, *Farsça-Türkçe Lûgat, 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1984, s. 431. 'Pansad Baş' ise 500 erden sorumlu askerî bir rütbedir.

²⁷ Bu unvan aynı zamanda Sadık Töre'nin kardeşleri Ahmet ve Tayşık'a da verilmiştir. Smirnov, *a.g.e.*, s. 28.

²⁸ P. Yu. Poçekaev, "Sultan Sadık v Borbe Sredneaziatskih Hanstv Protiv Rossiiskoy İmperii", *Voprosi İstorii: Ejemesyaçnyy Jurnal*, 5/2017, Moskva, s. 113.

²⁹ Mehmet Saray, "Kazakistan", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, s. 125.

³⁰ Dilmuhamedov, *a.g.e.*, s. 142.

katıldı. Bu tarihte General Kolpakovskiy komutasındaki Rus askerî kuvvetleri Almatı'dan hareket ederek Tokmak ve Bişkek kalelerini ele geçirdi. Sadık ve kardeşleri Hokand hanının kendilerine gösterdiği misafirperverliğin karşılığını bu kaleleri geri alarak vermek istediler. Bu amaçla Batı Sibiryaya Genel Valisi Gasfort'a karşı mücadeleye başladılar³¹. Gasfort'a karşı verilen mücadelenin zayıf olduğunu gören han, Taşkent yöneticisi Kanağatşah'a 40.000 kişilik bir orduyla Vernıy (Almatı) istikametine sefere çıkmasını emretti. Bu ordunun içinde Sadık Töre ile kardeşleri Tayşık ve Ahmet de bulunuyordu. Kanağatşah'ın bu hareketini haber alan Rus General Kolpakovskiy ordusunu Kastek Kalesi mevzilerine çekerek müdafaaya hazırlandı. Kanağatşah Irgayı-Kayındı mevkiine ulaştıktan sonra Kırgız ve Kazaklardan oluşan bir kuvveti Tayşık, Sadık ve Ahmet Sultanların komutasında ileri harekâta sevk etti. Onlara Uzunağaç'ı ele geçirmeleri, bu olmadığı takdirde Rus kuvvetlerini Kastek'e sokmamaları talimatını verdi. Sultanlar Uzunağaç'a ulaştığında burada 200 kişilik bir Rus kuvvetiyle karşılaştılar. Rus kuvvetlerinin top ve tüfekte karşı koymalarına aldırmayarak üç gün boyunca Rus mevzilerine taarruz ettiler. Taarruzun dördüncü gününde Kastek'teki Rus askerleri Uzunağaç istikametinde harekete geçti. Sabahın erken saatlerinde Kolpakovskiy kumandasındaki 800 kişiden oluşan Rus kuvvetlerinin top ve tüfekte saldırıları üzerine Kazak Sultanlar önderliğindeki kuvvetler geri çekilmek zorunda kaldı. Kastek ve Uzunağaç arasında küçük çaplı muharebeler bir süre daha devam etti. Bu esnada Kanağatşah 40.000 askeri ile birlikte 'Savrik Batır Korganı' diye bilinen yere gelmiş bulunuyordu. Burada Rus askerleriyle yer yer muharebeler başladı. Durumun vahametini gören Kolpakovskiy top atışlarına başlayarak Hokand ordusunu bozguna uğrattı. 700'ü gönüllü olmak üzere çok sayıda asker hayatını kaybetti³².

Bu mağlubiyetin ardından Kanağatşah, Kastek aşığalarına çekilerek Jirenaygır boylarında konakladı. Sadık Töre ve kardeşlerinin komutasında Kazak ve Kırgızlardan oluşan bir kuvveti düşmana taarruzlarda bulunmaları talimatıyla, hakikatte ise ordusunun çekilirken güvenliğini temin etmek gayesiyle Almatı istikametine sevk etti. Kazak ve Kırgızlardan oluşan bu kuvvet Kargalı'ya vardı. Batırbek, Bayzak, Momınbek, Kojabek, Kırgız Manaplarından Jantay ve Sıpatay Batırları Kargalı'da bırakan Kazak Sultanlar Şadıman Manap, Suranşı Batır ve Bayseyitlerle birlikte Kırgız ve Kazaklardan seçkin 500 askerle Almatı Kalesi yakınlarına gelerek hücum hazırlıkları yaptılar. Burada ele geçirdikleri esirleri

³¹ Poçekaev, a.g.m., s. 113.

³² Smirnov, a.g.e., s. 28-29.

Tokmak'a dönmüş olan Kanağatşah'a teslim ettiler. Kanağatşah bölgede hasara uğrayan kalenin onarımıyla uğraşırken Kazak Sultanlar da Türkistan'a doğru yola çıktılar³³.

Bu esnada Kenesari'nın oğulları fikir ayrılığına düştü. Babaları öldükten sonra birlikte hareket eden kardeşlerden Tayşık ve Ahmet, 40.000 kişilik Hokand kuvvetinin küçük bir Rus kuvvetiyle girdiği bu muharebede başarısız olduğunu görünce ümitsizliğe kapıldılar. Rusya karşısında Hokand Hanlığı'nın bağımsızlığını daha fazla devam ettiremeyeceğini düşündüler ve himayelerindeki boylarla 1861 yılında Sır Derya taraflarına göç ederek Rusya'ya itaat edeceklerini bildirdiler. İlerleyen yıllarda da Rus hizmetine girerek, Türkistan'a tâbi konar-göçer Kazak uruğlarının Rus himayesine girmesine etkili oldular ve Türkistan illerinin işgalinde de Rus ordusunda görev aldılar. 1863'te Hokandlılarla girdikleri bir muharebede Tayşık hayatını kaybetti. Ahmet Sultan ise uzun yıllar Ruslar adına askerî ve idarî hizmetlerde bulundu³⁴. Sadık Töre kardeşlerinden farklı bir yol izledi. Babası Kenesari gibi Rusya'ya itaati asla kabul etmeyerek istiklâl mücadelesine devam edeceğini ilan etti. Kardeşlerine; *“Ecdadımın tuttuğu yolu terk ederek Rusya tarafına geçmeyeceğim. Ruslar Hokand'ı işgal ederse, Buhara'ya giderim. Eğer Buhara'yı da ele geçirirse bu defa başka bir İslam diyarına geçerim. Hiçbir şey beni ecdadımın yolundan ayramaz”* diyerek bu yolda kararlılığını ortaya koydu³⁵.

Türkistan (Yesi) Müdafaasında Sadık Töre'nin Faaliyetleri

Türkistan hanlıklarını işgal etmek amacıyla siyasî ve diplomatik zemini hazırlamış bulunan Ruslar, askerî hazırlıkları da tamamlayınca Türkistan'ın işgalinin planlayıcısı olan İgnatyev'in görevlendirdiği Generaller Çernyayev ve Verevkin, Hokand Hanlığı'na girmek için fırsat kollamaya başladı. Keşif bahanesiyle Türkistan ve Evliya Ata kasabalarına giren Rusların yaptıklarına karşı çıkan Hokand'ın tepkisi savaşı kaçınılmaz kıldı³⁶.

Sadık Töre, 1864 yılında, Hokand hanı tarafından Sozak hâkimi olarak tayin edildi ve kendisine artık Türkistan içlerine yayılmış Ruslara karşı hudut güvenliğini sağlama görevi verildi. Aynı yıl Orenburg tarafından gelen Albay Verevkin komutasındaki Rus ordusu, Mirzadevlet'in yönetimindeki Türkistan Kalesi'ni

³³ Smirnov, *a.g.e.*, s. 29-30.

³⁴ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 113.

³⁵ Smirnov, *a.g.e.*, s. 30.

³⁶ Saray, *a.g.e.*, s. 220.

muhasara etti. Sadık Töre Hokandlılara destek olmak amacıyla askerleriyle birlikte Sozak'tan ayrılarak Türkistan'a doğru yola çıktı. Buraya geldiğinde şehir halen kuşatma altında idi. Hokand askeri ümitsizce şehri müdafaa ediyordu. Ruslar kale kapısının altını doğu tarafından kazmaya başlamıştı. Sadık Töre askerlerin içinden 100 kişilik seçme bir kuvvet oluşturarak, gece yarısı ani bir baskınla Rus askerlerinin bir kısmını imha etti; gerisini de dağıttı. Böylece çatışmalara bir süre ara verildi³⁷.

Sadık Töre muhasaradan kurtulmak için gece vakti, topyekûn kaleden çıkarak Ruslarla savaşmak gerektiğine inanıyordu. Bu düşüncesini Mirzadevlet'e ilettili. Ancak Mirzadevlet, Hokand askerinin kaleden çıkmasına karşı olduğunu, Sadık Töre'nin kendisinin Kazak askerleriyle birlikte muhasarayı yırtma harekâtı yapabileceğini söyledi. Derhâl hazırlıklar başladı. Ancak Türkistan'ın baş aksakalı Janti Öteпов ihanet ederek yapılan hazırlıkları ve gece yapılması düşünülen baskını Verevkin'e haber verdi. Rus askeri, silah ve topları hazırlayarak tüm tedbirleri aldı. Bu gelişmelerden habersiz baskın hazırlıkları yapan Sadık Töre, gece yarısı 200 askerle kaleden çıktı. O sırada Rusların pusu kurup beklediklerini fark etti; ancak artık çok geçti. Derhâl hücumla geçerek, Rus ordusundan atılan top ve tüfeklere aldırılmayarak Rus mevzilerine daldı. Yaklaşık bir saatlik şiddetli bir çatışmanın ardından geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Bu çatışmalarda her iki taraf da çok fazla zayıyat verdi. Sadık Töre ile birlikte harekâta katılan Kosım Koja ve oğlu Kurbanjan, 40 askeriyle birlikte hayatını kaybetti. Yaklaşık 50 kişi de yaralandı. Her iki taraf da kendi mevzilerine çekildi. Ne var ki birkaç gün sonra kale, yukarıda zikredilen Janti Öteпов'un ihanetiyle Rusların eline geçti. Türkistan'ın baş aksakalı olan Öteпов, bu muharebenin beşinci gününün sabahında, kale kapısını Ruslara açtı ve böylece kale düştü. Sadık Töre Mirzadevlet'le birlikte Türkistan'ı terk ederek Çimkent'e gitti³⁸.

Çimkent'in İşgali ve Sadık Töre

Aynı sıralarda Hokand tahtına çıkan Alimkul Han (1862-1865) Çimkent'e geldi. Düşmanı durdurmak amacıyla şehri tahkim etmeye başladı³⁹. Alimkul bir taraftan Rusları durdurmanın hazırlıklarına başladı, diğer taraftan da Ruslarla barış yapmanın yollarını aradı. Lakin Çernyaev'in ileri sürdüğü şartlar kabul

³⁷ Smirnov, *a.g.e.*, s. 32.

³⁸ Smirnov, *a.g.e.*, s. 32-33.

³⁹ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 220.

edilmedi ve böylece barış ihtimali de ortadan kalktı⁴⁰. Aynı tarihlerde Rus General Çernyaev, Evliya Ata şehrini ele geçirdi. Bir ay sonra Evliya Ata'dan Çernyaev, Türkistan tarafından da başka bir Rus birliği Çimkent istikametine harekete geçti. Bu ikinci Rus birliği 300 kişiden oluşuyordu. Alimkul, Çernyaev kuvvetleri gelmeden bu kuvveti imha etmek için ordusuna emir verdi. İki taraf Akbulak denilen mevkiye karşı karşıya geldi. Alimkul'un ordusunda bulunan Sadık Töre, askerleriyle birlikte Rus kuvvetlerine yaklaştığı esnada, Rus ordusundan açılan ilk ateşte ön saflardaki adamlarının neredeyse tamamını kaybetti. Sadık Töre, Alimkul Han'ın emriyle hayatta kalan adamlarını toplayarak geri çekildi. Hokand ordusundan yaklaşık 1.000 kişi bu çatışmalarda hayatını kaybetti. Bu kadar kayıp verilmesine rağmen halen çember altında bulunan Rus kuvvetleri, Çernyaev kuvvetlerinin yetişmesiyle rahat nefes alabildi. Ertesi gün Çernyaev Çimkent'e doğru yola çıktı⁴¹.

Çimkent'in işgali 22 Temmuz 1864'te başladı. Alimkul, Çernyaev'in 15.000 kişiden mürekkep bir orduyla bölgeye geldiği haberini almıştı. Bu yüzden tüm birliklerine verdiği ani taarruz emriyle orduyu durdurmayı amaçladı. Ruslar bu taarruzu beklemedikleri için kayıplar vererek geriye çekilmek zorunda kaldı. Alimkul kazandığı zafere sevinmeden Buhara emiri Muzafferiddin'in (1860-1886) kendi topraklarına saldırdığını duydu. Bu amaçla Çimkent'ten ayrılarak Hokand'a gitmek zorunda kaldı⁴².

Burada belirtilmelidir ki Rusların Kazak bozkırlarını işgal ettikten sonra Türkistan'ı hedef olarak belirlemesinin ve sistematik bir şekilde bölgeyi işgal etmesinin pek çok nedeni vardı. Hanlıkların askerî teknolojisinin ve sefer lojistiğinin yetersizliği bunlar arasındaydı. Ayrıca yukarıda bahsedildiği üzere Türkistan hanlıkları arasında hız kesmeden devam eden iç mücadeleler Rusların gerçekleştirdiği tüm faaliyetlerin kolaylıkla başarıya ulaşmasını sağladı. Alimkul'un Ruslara karşı Hokand topraklarını savunduğu bir dönemde, Buhara emiri Muzafferiddin'in Rusların işini kolaylaştıran bir hamle yaparak Hokand'a saldırması, tarihî gerekçelerle açıklanamaz bir durumdu. Üstelik bu şekilde bir tavır sergileyen Muzafferiddin tek örnek de değildi. Bu nedenle Ruslara karşı koyamayan, birlikte hareket edemeyen Türkistan hanlıklarının kaderi birbirlerinin aynı oldu.

⁴⁰ M. Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı" *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 550.

⁴¹ Smirnov, *a.g.e.*, s. 33.

⁴² Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 220.

Çernyaev, Alimkul ve emrinde bulunan askerlerin Çimkent'i terk etmesinden sonra bölgeyi muhasara etti⁴³. İki Rus birliği tarafından muhasara altına alınan Çimkent daha fazla dayanamadı ve işgal edildi. Böylece Ruslar bölgede çok mühim bir mevki ele geçirdi⁴⁴. Çimkent muhasarasında Ruslar sadece iki askerini kaybetti ve 17 asker yaralandı⁴⁵. Alimkul bunu Taşkent'e geldiğinde öğrendi. Sadık Töre'nin önerisiyle önce Türkistan şehrinin düşman elinden kurtarılmasına karar verildi. Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra Sariağaç güzergahıyla yola çıkan Alimkul komutasındaki ordu, Arıs Nehri sahiline ulaştı. Sadık Töre Kazaklardan oluşan 800 kişilik seçkin bir kuvvetle öncü olarak ileri sevk edildi ve kuvvetler Şilik kışlağına baskın yaparak 60 muhafızı esir aldı. Alimkul da ordusuyla Şilik'e geldi. Sadık Töre daha ileri hareket ederek İkan'a taarruzda bulundu ve İkan'ın aksakalı İbn Emin'i etkisiz hale getirdi. Ardından Serov komutasındaki 200 kişilik bir Rus kuvvetini kuşattı. Ne var ki Türkistan tarafından 300 kişilik bir Rus kuvvetinin daha gelmekte olduğu haberini aldı. Bu yardımın önlenmesi için Sadık Töre adamlarıyla birlikte gelmekte olan Rus kuvvetlerini karşılamaya çıktı. Türkistan yolu üzerinde, Sasıkbulak denilen mevkide karşılaşan taraflar savaşa tutuştu ve Sadık Töre'nin adamlarından bir kısmı yaralandı. Rusların ilerleyişini durduramayacağını anlayan Sadık, İkan güzergâhına çekilmeye başladı ve Serov komutasındaki kuvvetlerle bir süre daha mücadele devam etti. Türkistan tarafından gönderilen Rus kuvvetlerinin Serov'a katılmasıyla muharebe daha da şiddetlendi. Sadık Töre bu muharebede yaralandı. Sadık Töre ve askerlerini, düştüğü bu müşkül durumdan Alimkul yardıma gelerek kurtardı. Muharebe sonunda Serov da büyük darbe aldı ve 200 kişilik birliğinden sağ kalan 15 askeriyle birlikte yardım için gelen Rus kuvvetlerine katılarak Türkistan şehrine döndü. Hokand ordusu bu muharebelerde 400 kayıp ve çok sayıda yaralı verdi. Muharebenin ardından Alimkul Taşkent'e gitti⁴⁶.

Bu noktada belirtmek gerekir ki Rus tarihçi Poçekaev, Sultan Sadık'ın Çimkent'in düşüşü esnasında gerçekleşen muharebelerin hiçbirinde bulunmadığını, o sırada Kâşgar'da olduğunu söyler. Çimkent'e geldiği zaman ise burada çoktan Rus işgalinin gerçekleştiğini bildirir⁴⁷. Ayrıca Sadık Töre'nin Kâşgar'a ilk gidişinin 1864 yılında Çin'e karşı ayaklanan yerli halkı teşkilatlandırmak

⁴³ Smirnov, *a.g.e.*, s. 34.

⁴⁴ Seymour Becker, *Russia's Protectorates In Central Asia Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Routledge Curzon Taylor&Francis Group, London 2004, s. 17.

⁴⁵ Richard A. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917 A Study In Colonial Rule*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1960, s. 19.

⁴⁶ Smirnov, *a.g.e.*, s. 34-37.

⁴⁷ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 114.

amacıyla olduğunu belirtir. Sadık Töre'nin 3.000 kişilik ordusuyla Kâşgar'a geldiğini ve burada halkın onu yönetici olarak tanıdığını aktarır. Ancak Sadık Töre'nin Kâşgar'ın önde gelenleriyle bir bağlantısı olmadığı için yönetici olarak kendini kabul ettirmekte zorlandığını, bu amaçla Hokand Hanlığı'na bir haber göndererek Doğu Türkistan'a ruhanî bir liderle⁴⁸ eski yöneticilerin neslinden gelen birinin gönderilmesini istediğini ekler. Hokand Hanlığı'nın bu istek doğrultusunda bölgeye Büzürg Han ve Yakup Bey'i gönderdiğini söyler. Tam da burada Sadık Töre'nin asıl amacının gönderilecek kişileri kendisine bağlı birer kukla yönetici olarak kullanmak olduğunu belirtmeliyiz. Lakin durum Sadık Töre'nin istediği gibi olmamış; bölgeye gelen Yakup Bey, Sadık Töre'nin üstlendiği rolü elinden alarak burada müstakil bir devlet kurmak amacıyla çalışmalara başlamıştır⁴⁹. Çok geçmeden de Yakup Han tarafından Sadık Töre bölgeden uzaklaştırılmıştır⁵⁰. Dolayısıyla Sadık Töre Çimkent işgal edildiğinde bölgede değildir. Ancak Çimkent düştükten sonra bölgenin geri alınabilmesi amacıyla yapılan mücadelelere katıldığını belirtmek gerekir.

Taşkent Müdafaasında Sadık Töre'nin Rolü

Rusların bölgenin önemli şehirlerini birer birer ele geçirmesi, Alimkul'un daha temkinli davranmasını gerekli kıldı. Alimkul tüm hazırlıklarını Rusların ilerleyişini durdurmak üzerine yaptı. Ruslar ise artık sıranın Taşkent'e geldiğini düşünüyordu. Bu amaçla Çernyaev, Taşkent üzerine 27 Eylül 1865 yılında bir taarruz gerçekleştirdi. Ancak bu saldırıda Ruslar istenilen başarıyı elde edemedi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Çernyaev, Buhara Emiri Muzafferiddin'in Taşkent'i ele geçirmek istediğini bildiği için Taşkent'i bir an önce almak istedi. Bu amaçla, Niyaz Bey Kalesi'ni ve ardından Çimaz Kalesi'ni ele geçirdi⁵¹. Ruslar Taşkent'in ihtiyaç duyduğu suyu kendi kontrolleri altına alacakları için bu kalenin alınmasına büyük önem veriyordu. Alimkul bu durumu engellemek adına düşmana hücum emri verdi. Yaptığı ilk muharebede Ruslara üstünlük sağladı ve Ruslar, Niyaz Bey Kalesi'nden geri çekilmek zorunda kaldı. Fakat ikinci karşılaşma Alimkul ve Hokandlılar açısından istendiği gibi sonuçlanmadı⁵².

⁴⁸ *Belo-Gorskikh Hodjey* olarak adlandırılan bu ruhani liderler, kendilerinin ne Kazak ne Kırgız ne de Özbek olduğunu onların doğrudan Hz. Muhammed soyuna bağlı olduklarını iddia ederlerdi.

⁴⁹ Yakup Bey'in bu amaç doğrultusunda gerçekleştirdiği hareketlerinde başarılı olduğu ilerleyen yıllarda görülecektir. Bölgede çok geçmeden Kâşgar Devleti adı altında bir devlet kuracak ve ölümüne kadar İngiltere, Çin ve Rusya arasında çıkar çatışmalarının olduğu bir dönemde varlığını sürdürecektir.

⁵⁰ Poçekaev, a.g.m., s. 114.

⁵¹ Çelik, a.g.m., s. 550.

⁵² Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 221.

Sadık Töre bu durumda yanındakilerle Alimkul'a katıldı ve onunla birlikte Ruslara karşı Taşkent'i savunmaya başladı⁵³. Alimkul bu savaşta ağır yaralandı ve ertesi gün çekildiği Taşkent'te öldü. Alimkul'un ölümüyle dengeler Ruslar lehine değişti. Çünkü Taşkent'i savunan birlik geri çekilerek kaleye sığınmak zorunda kaldı⁵⁴. Sonrasında ise hanlarının ölümüyle ne yapacaklarını kestiremeyen Hokand ordusu dağılmaya başladı. Bir kısmı Hokand'a giderken bir kısmının ise atları, giyecek ve silahları Taşkentliler tarafından yağma edildi. Bölgede tam bir başıbozukluk hüküm sürmeye başladı. Oluşan bu durum karşısında Sadık Töre yakın adamlarıyla Taşkent'in kapılarını emniyet altına aldı ve buralara güvenilir adamlarını yerleştirdi⁵⁵.

Taşkent halkının ileri gelenlerinin müşterek aldığı kararlar Sadık Töre, Alimkul'un yerine ordunun başına getirildi⁵⁶. Sadık Töre ilk iş olarak şehrin önemli noktalarına sadakatinden emin ve liyakatli kişileri tayin etti. Orduyu kısa süre içinde müdafaaya hazır hale getirdi. General Çernyaev, Alimkul'un öldüğü ve Hokand askerinin dağıldığı haberini alınca derhâl şehre hücum ederek üç gün boyunca top ve tüfeklerle kale kapılarını dövdü. Ancak yapılan bu saldırıya karşı Sadık Töre ve emrindekiler mukavemet gösterince Ruslar başarılı olamadı. Kısa bir süre sonra Ruslarla 40 gün sürecek muharebe yeniden başladı⁵⁷. Bu mücadele Rusların umudunu kırmakla birlikte, Sadık Töre'nin şöhretinin artmasını sağladı ve bu yüzden Hokandlı komutanların ona kıskançlık beslemesine sebep oldu. Çünkü Hokandlılar, Sadık Töre'nin Cengiz soyundan geldiği için Hokand tahtına oturacağından korkuyordu⁵⁸. Bu amaçla kendi konumlarının sarsılacağını düşünen Hokand komutanları onu öldürmeye karar verdi. Bu karardan haberdar olan Taşkent ileri gelenleri, durumu derhâl Sadık Töre'ye bildirerek bu kişileri öldürmek için kendilerine emir vermesini istediler. Ancak Sadık Töre, düşman Taşkent'e dayanmışken bir iç kargaşaya meydan vermemek için onların bu talebini geri çevirerek onlara; *"Biz tüm gücümüzü düşman için birleştirmeliyiz"*⁵⁹ dedi. Ancak

⁵³ Rus tarihçi Poçekaev Sadık Töre'nin Taşkent'e gelerek burada Ruslara karşı mücadele vermesine sebep olarak babası Sultan Kenesari'nın Taşkent'te öldürülmesini gösterir. Poçekaev, a.g.m., s. 115. Ancak Fatih Ünal, Kenesari'nın Taşkent'te değil Almali geçidinde Kırgızlar tarafından kuşatıldığını ve silahlarına el konularak yakalandığını belirtir. Ayrıca 1845 yılında Kenesari tarafından hezimete uğrayan Tinayevlerin yaptığı baskı neticesinde Kenesari'nın öldürülmesine karar verildiğini ekler. Öldürme görevini de Manap Taştambetoğlu'nun muharebelerde kaybettiği iki kardeşinin intikamını almak amacıyla üstlendiğini ve Kenesari'yi işkence ile öldürdüğünü söyler. Ünal, a.g.e., s. 238.

⁵⁴ Dilmuhamedov, a.g.e., s.143.

⁵⁵ Smirnov, a.g.e., s. 37.

⁵⁶ Poçekaev, a.g.m., s. 114.

⁵⁷ Smirnov, a.g.e., s. 38.

⁵⁸ Poçekaev, a.g.m., s. 115.

⁵⁹ Dilmuhamedov, a.g.e., s. 143.

Hokand askeriyle bir şey yapılamayacağını da gördü ve bir çıkış yolu aramaya başladı. Zira Alimkul öldükten sonra, uzun süredir görev yaptığı ‘Emir-i Leşker’ makamının bir önemi kalmamıştı. Ayrıca Hokand Hanlığı hızlı bir şekilde Ruslara toprak kaybetmeye başlamıştı. Bu nedenlerden dolayı Ruslara karşı daha güçlü savaşılabilmek ve destek bulmak için Buhara emirinin hizmetine girmeye karar verdi⁶⁰. Taşkent ileri gelenleriyle yaptığı istişarede onların da onayını aldıktan sonra, içlerinde Kazak ileri gelenlerinin de bulunduğu bir heyet oluşturarak Buhara emiri Muzafferiddin’e gönderdi. Emir Muzafferiddin onların teklifini kabul ederek Taşkent’in idaresi için yakın adamlarından Tayşıbek Toksabası görevlendirdi. Toksabası Taşkent’e geldikten sonra Sadık Töre yönetim ve komutayı ona devrederek Taşkent’ten ayrıldı⁶¹. Sadık Töre’nin bölgeden ayrılmasından sonra Hokand halkı bir müddet daha Ruslara karşı mücadele vererek kaleyi savunmaya çalıştı. Rusların daha önceden farklı yollarla kendi saflarına çektikleri zengin iki tüccar, Hokand halkına ihanet ederek kale kapılarında birini açınca Ruslar Taşkent’e girmeyi başardı⁶². 15 Mayıs 1865 gecesi Taşkent’e girerek bölgeyi işgal eden Ruslar, burada halkı katletmeye başladı⁶³.

Buhara Emirliği ve Sadık Töre

Taşkent’in Ruslar tarafından işgal edilmesi, Hokand Hanlığı topraklarını ülkesine katma hayalinde olan Buhara emiri Muzafferiddin’i tedirgin etti. Bu amaçla Rusların yaptığı bu işgali protesto etmek ve Taşkent’in boşaltılarak kendisine teslim edilmesini sağlamak amacıyla girişimlerini hızlandırdı. Muzafferiddin, durumu çara izah etmek amacıyla Petersburg’a bir elçilik heyeti gönderdi; ancak gönderdiği elçilik heyetinin Orenburg’da durdurulmasına kızarak ülkesinde bulunan Rus elçilik heyetini tutuklattı. Yine Rüstembek komutasındaki hanlık güçleri, Taşkent’in güneyinde bulunan Çırcık bölgesinde birtakım faaliyetlerde bulundu. Ruslar, Buhara Emirliği’nin bu tutumundan rahatsız oldu ve Çırcık bölgesinin alınması için 12 Eylül’de harekete geçti. Sonunda Toytepe, Niyaz Bey, Çınaz, Keluvçı ve Pskent Ruslar tarafından işgal edildi. Ayrıca Çernyaev Cizzak’ı ele geçirmek amacıyla bölgeye hareket etti. Böylece Rusya ve Buhara Emirliği arasında savaş fitili ateşlenmiş oldu⁶⁴.

⁶⁰ Poçekaev, a.g.m., s. 115.

⁶¹ Smirnov, a.g.e., s. 39.

⁶² Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 221.

⁶³ Baymirza Hayit, a.g.e., s. 81.

⁶⁴ Nurettin Hatunoğlu, “Buhara Hanlığı” *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizöğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 504-505.

Taşkent'in düşmesinin ardından Sadık Töre askerleriyle birlikte Buhara Emirliği idaresindeki Cizzak şehrine gitti. Sadık Töre, emrindekilerle burada bulunan Buhara halkına yardım ederek tüm enerjisini buranın da tıpkı Taşkent gibi Rus işgali altına girmemesi için harcadı⁶⁵. Sadık Töre, Cizzak beyi Yakup Bey'le görüşükten sonra ailesini orada bırakarak yanına aldığı 25 adamıyla Buhara emiri Muzafferiddin'in huzuruna çıktı. Muzafferiddin kendilerini oldukça iyi karşıladı. Cizzak Beyi Yakup Bey'e, Sadık Töre ve askerlerine hazineinden maaş bağlanması talimatını verdi⁶⁶.

Sadık Töre Cizzak'a geldiği sırada General Çernyaev'in kuvvetleri de Cizzak'ı ele geçirmek üzere kaleye yaklaşmış bulunuyordu. General Çernyaev Cizzak'a hücum kalkıştığı sırada, Buhara ve Semerkand'dan gönderilmiş olan orduyu karşısında buldu. Ne var ki Rus mevzilerinden atılan toplar Buhara-Semerkand ordusunu dağıttı. Sadık Töre derhâl askerlerini toplayarak kaleye doğru ilerleyen Rus birliklerine karşı koymaya hazırlandı. Ruslar Cizzak pazarına girdiği esnada Sadık Töre adamlarıyla hücum ederek onları geri çekilmek zorunda bıraktı. Çernyaev, askerî kuvvetlerini toplayarak eski mevzilerine çekildi. Burada bir hafta kaldıktan sonra Sır Derya taraflarına yöneldi. Bu sıralarda ordusuyla birlikte Cizzak'a gelmiş olan Buhara emiri, bir müddet burada kaldıktan sonra Oratöbe üzerinden Çernyaev'in bulunduğu bölgeye hareket etti. Ruslar bu sırada Sır boyunda Şınaz yakınlarında kendileri için müstahkem mevki inşasıyla uğraşmaktaydı. Sadık Töre, Şardara tarafından Ruslara taarruz etmek için Buhara emirinin iznini aldı ve o tarafa yöneldi. Ancak bu sırada Ruslar Şardara Kalesi'ne hücum etmiş, kalenin komutanı Atabay Toksaba, zaten kaleyi terk etmişti. Civardaki halkı yağmalamaya başlayan Rus askerleri, halkın bölgeden kaçmasına yol açtı⁶⁷.

Sadık Töre tüm bu gelişmelerin ardından hiç vakit kaybetmeden Rusların bulunduğu mevkie doğru yola çıktı⁶⁸. Bu esnada halktan gasp ettiği sürüleri götürmekte olan Kozaklardan⁶⁹ oluşan yaklaşık 100 kişilik bir kuvvetle karşılaştı. Bunlara pusu kuran Sadık Töre, iyice yakınlaştıkları esnada saldırıya geçti. Kozaklar derhâl silahlarına sarıldı. Aralarında şiddetli bir muharebe gerçekleşti. Biri subay olmak üzere Kozaklardan altısı öldürüldü. Otuzunun atları ve

⁶⁵ Dilmuhamedov, *a.g.e.*, s. 143.

⁶⁶ Smirnov, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁷ Smirnov, *a.g.e.*, s. 39-41.

⁶⁸ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 115.

⁶⁹ Türk Kazaklardan ayırt edebilmek için '*Kozak*' tabiri kullanılmıştır.

halktan gasp ettiği sürüler ele geçirilerek sahiplerine iade edildi. Sadık Töre'nin adamlarından bazıları hafif yara aldı. Bir süre daha Sır boylarında kalan Sadık Töre, Buhara emirinin Maydajıngıl civarında mağlup olduğu ve Semerkand'a çekildiği haberini alınca kendisi de Semerkand'a doğru hareket etti. Semerkand'a vardıktan sonra ise emirle beraber Buhara'ya doğru yola çıktı⁷⁰.

Buhara'ya gelindikten kısa bir süre sonra, Çernyaev'in Petersburg'a çağrıldığı ve yerine General Romanovskiy'in tayin edildiği haberi alındı⁷¹. Rusların ilk hedefinin Cizzak olacağı biliniyordu. Bu yüzden Cizzak askerî bakımdan güçlendirildi. Bir süre sonra Ruslar harekete geçerek Oratöbe ve Cizzak'ı ele geçirdi. Buhara emiri yardım için Hive Hanlığı'na ve Türkmenlere elçiler gönderdi. Derhâl 10.000 kişilik bir yardım kuvveti temin edildi ve bu kuvvet, 30.000 kişilik ordusuyla Kışköpir'e ulaştığı öğrenilen Ruslar üzerine sevk edildi⁷².

Sadık Töre Buhara emirinin izniyle, 800 kişilik kuvvetle Kazalı tarafına yöneldi. Sarıbulak mevkiinde Kozaklardan oluşan 200 kişilik bir kuvvetle üç gün boyunca savaşıldı. Bu savaşta Sadık Töre'nin adamlarından 22 kişi hayatını kaybetti; 40 kişi de yaralandı. Kozaklar 60'ın üzerinde kayıp verdi. Askerlerin geri kalanı Kazalı'ya kaçtı. Kuvvetleri içerisindeki Taşkentlilerin köylerine dönmek istemesi üzerine onlara izin veren Sadık Töre, kendi adamlarıyla birlikte Buhara idaresindeki Tamdı kışlağına çekildi. Buhara emirine yazdığı mektupta Ruslarla yaptığı muharebeyi anlattı. Buhara emiri Sadık Töre'yi Kışköpir'e doğru yola çıkan orduya yardım etmek amacıyla o tarafa gönderdi. Sadık Töre Tamdı'dan çıktı ve Kızilkum içerisinde ilerleyerek önce Cizzak'a, oradan Kışköpir'e hareket etti. Yol üzerinde Cizzak'tan Kışköpir'e gitmekte olan 100 kişilik bir Rus kuvvetiyle karşı karşıya geldi. Bir saat süren çatışmadan sonra Ruslar çekilmeye başladı. Bu savaşta Ruslardan 20, Sadık'ın adamlarından ise 25 kişi hayatını kaybetti. Yaklaşık 40 kişi de yaralandı. Rusların çekilmesinden sonra Sadık Töre o gece orada konakladı. Ertesi gün Kışköpir'e ulaştı. Ancak burada Buharahların Ruslar tarafından mağlup edildiğini ve geri çekildiğini gördü. Bunun üzerine kendisi de adamlarıyla birlikte onları takiben Buhara'ya gelerek emirle görüştü⁷³. Buhara emiri Muzafferiddin Rus ilerlemesine dur diyemeyeceğini anlayınca Ruslarla barış yapmak için çalışmalarını hızlandırdı. Romanovskiy, barış şartı olarak yüklü

⁷⁰ Smirnov, *a.g.e.*, s. 41-42.

⁷¹ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 277.

⁷² Smirnov, *a.g.e.*, s. 42-43.

⁷³ Smirnov, *a.g.e.*, s. 43-44.

harp tazminatını içeren ağır bir metin sundu. Ancak Buhara emiri Muzafferiddin bunu kabul etmedi. Bir taraftan da Buhara Müftüsü Hoca Muhammed Parsa'yı İstanbul'a gönderdi. Ayrıca Hindistan İngiliz Valiliğine ve İngiliz kraliçesine bir mektup yollayarak Rusların yaptığı haksız işgallerin önüne geçilmesini istedi; ancak istenilen sonuç alınamadı. Böylece Buharalılar Ruslar karşısında yalnız kaldı⁷⁴.

Rusların bölgede işgal edilen yerleri tek elden yönetmek amacıyla Türkistan Genel Valiliğini kurması ve başına Kaufman'ı getirmesi, işgallerin daha sistemli bir şekilde yapılmasını sağladı. Kaufman, Buhara Emirliği ile olan sınır anlaşmazlıklarını çözmek için ordusuyla Semerkand'a doğru yola çıktı. Kendisine yapılan barış tekliflerini umursamadan Semerkand şehrine hücum etti⁷⁵. Bu haberi alan Muzafferiddin yönetimindeki askerlerin tamamını Semerkand'a gönderdi. Ayrıca Sadık Töre'ye de bozkırda bulunan Kazak uruğlarından asker toplayarak Nurata'ya gitmesi talimatını verdi. Sadık Töre, Kazak uruğlarından 1.000 kişilik bir kuvvet oluşturdu ve Semerkand'a doğru yola çıktı. Bu sefer esnasında yaklaşık 500 adamıyla eşkıyalık yapan ve Türkistan ahalisine bela olan Nazar adlı eşkıyayı yola getirerek adamlarıyla birlikte kendi yanına çekmeyi başardı. Birlikte Semerkand'a doğru hareket ettiler⁷⁶. Lakin Ruslar, 2 Haziran 1868 tarihinde Buharalıları ağır bir yenilgiye uğrattı ve önce Semerkand'ı daha sonra ise Urgut ile Katta-Kurgan'ı işgal etti⁷⁷.

Sadık Töre bölgeye geldiğinde Rusların işgali tamamladığını gördü ve Ruslara karşı direniş hazırlığı yapan Buhara askerlerine katıldı. Rus kuvvetleri üzerine harekete geçildi. General Kaufman, Buhara kuvvetlerini görünce birliklerine hücum emri verdi. Buharalılar Rusların bu taarruzu karşısında kaçmaya başladı. Ruslar Buharalı yaya askerleri tarumar etti; pek çok kişiyi öldürdü. Tam o sırada Sadık Töre, Rusların hiç beklemediği bir yönden Rus askerlerine hücum etti. Yaya Rus askerleri ne olduğunu anlayamadan esas kuvvetlerin olduğu tarafa kaçmaya başladı. Bu savaşta Ruslardan 70 kişi, Sadık'ın adamlarından ise 100 kişi hayatını kaybetti. Sadık Töre, o geceyi savaş meydanında geçirerek ertesi gün Buhara'ya girdi. Bundan sonra muharebe durdu; çünkü Sadık Töre'nin birlikleriyle Rus saldırılarına karşı gösterdiği mukavemet ve kimi zaman başarılı olan baskınlar,

⁷⁴ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 278.

⁷⁵ Hatunoğlu, a.g.m., s. 507.

⁷⁶ Smirnov, a.g.e., s. 44-45.

⁷⁷ Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, s. 278.

savaşın tümünü etkileyebilecek güçte değildi⁷⁸. Ayrıca Buhara ordusunun 1868'deki Zirabulak Savaşı'nda Ruslara karşı büyük bir mağlubiyet alması ve Rusların Buhara topraklarını tedricen işgal etmesinden dolayı Buhara emirinin Ruslarla barış yapmaktan başka çaresi kalmamıştı⁷⁹. Bu esnada Muzafferiddin, Ruslarla devam eden savaşın sonlandırılmasına kadar Sadık Töre'nin bozkırda konar-göçerlerin arasında bulunmasını istedi. Bunun üzerine Sadık Töre, beraberinde bulunan adamlarıyla konar-göçerlerin arasına gitti⁸⁰.

Sadık Töre-Abdülmelik İttifakı

Emir Muzafferiddin'in Ruslara karşı savaşı kaybetmesi ve Rusların sunduğu tüm şartları kabul etmesi Buhara'da büyük bir tepkiye yol açtı ve işgali tanımayan kesimleri Muzafferiddin'e karşı yeni emir arayışlarına sürükledi⁸¹. Muzafferiddin'in Buhara'nın çıkarlarının aksine Rusların işlerini kolaylaştırdığını düşünenler, emirin büyük oğlu Abdülmelik'i yeni han olarak tahta geçirmek istedi⁸². Şehrisebz beyleri Bababek ve Jorabek de hareketliliğin farkına vararak Buhara emirini Rus tarafına geçmekle suçlayıp emirin oğlu Abdülmelik'i han ilan ettiler. Emire karşı civar illerden ordu topladılar. Bu arada Sadık Töre'ye de yolladıkları elçiler vasıtasıyla Buhara emirine karşı savaşın caiz olduğu hükmünü bildirdiler. Sadık Töre ve Nazar, Kazak uruğları arasından asker toplayarak Nurata'ya hareket etti ve şehri ele geçirdi. Bu arada Abdülmelik'le savaş halinde olan Buhara emirinin askerleri, başkaldıran şehirlerden Şehrisebz haricindekilerin hepsini ele geçirdi; yalnızca Şehrisebz kaldı. Şimdi bu şehir de kuşatılmış bulunuyordu. Sadık Töre'nin Nurata'yı ele geçirdiğini duyduktan sonra emir, ona karşı 5.000 serbaz ve 8.000 atlı asker gönderdi⁸³. Sadık Töre'nin bu faaliyetlerinden dolayı Abdülmelik onu Karmana vilayetinin hâkimi olarak atadı⁸⁴.

Emir Muzafferiddin'in sevk ettiği birlikler Karmana'ya geldiğinde, Sadık Töre ve Nazar, emrindeki birliklerle onları karşılamak için bekliyordu. İki kuvvet karşı karşıya gelerek silah ve toplarla şiddetli bir muharebeye tutuştu. Kısa bir süre sonra Buhara ordusu dağılmaya başladı ve ardından Buhara askerleri Sadık

⁷⁸ Smirnov, *a.g.e.*, s. 45.

⁷⁹ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 115.

⁸⁰ Smirnov, *a.g.e.*, s. 45.

⁸¹ Fatih Ünal, "Buhara Emirliği'nin Rus İstilasına Uğraması ve Şehzade Katta Töre'nin İsyanı", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Eylül 2009-273, s. 25.

⁸² Poçekaev, *a.g.m.*, s. 115.

⁸³ Smirnov, *a.g.e.*, s. 46.

⁸⁴ Ünal, *a.g.m.*, s. 25.

Töre'nin saflarına katıldı. Sadık'ın bu zaferini duyan Buhara emiri, onun üzerine 10.000 kişilik bir kuvvet daha sevk etti. Sadık Töre Karmana'dan hareketle bu kuvvetleri karşılamaya hazırlandı. Buhara ordusu komutanları, Sadık Töre ile savaşa girişmeden önce müzakere talep ettiler. Sadık Töre'nin Abdülmelik'in hanlığının yanında yer aldığını öğrenince onlar da Abdülmelik tarafına geçeceklerini açıkladılar. Böylece 10.000 kişilik bir kuvvet daha Sadık'ın ordusuna katıldı. Bu haberleri alan Buhara emiri Sadık'ın günden güne itibar ve gücünün artmasından dolayı Buhara tahtının Kazaklara geçeceği endişesine kapıldı ve Sadık Töre'nin ortadan kaldırılmasına karar verdi. Bu yüzden Şehrisebz'in itaat altına alınması bir süre tehir edilerek tüm dikkatler Sadık Töre üzerine çevrildi. Bu fırsatı değerlendiren Şehrisebz hâkimi Abdülmelik, kendisini başından beri destekleyen Bababek ve Jorabek'in kuvvetleriyle Karşı şehrine kadar tüm bölgeyi egemenliği altına aldı⁸⁵. Buhara emiri tahtını koruyabilmek için oğlu Abdülmelik ve Sadık Töre'ye karşı bu defa Rus General Kaufman'dan yardım talep etti. Kaufman bu talebi memnuniyetle karşıladı ve Zerefşan askerî bölge sorumlusu General Abramov'u bölgeye gönderdi. Ayrıca halkı etkilemek amacıyla da şu bildiriye yayınladı: *“Buhara hükümdarı olmak amacındaki Abdülmelik, Tanrı'ya ve kendi büyük Peygamber'ini unuttu. Hainler ile birlik olup öz babası ve büyük emire başkaldırdı”*⁸⁶.

Kaufman, 3.000 kişilik bir kuvvetle Karşı'ya, Abdülmelik üzerine sefer düzenlerken Buhara emiri de büyük bir kuvvetle Sadık Töre üzerine harekete geçti. General Kaufman'ın Karşı'ya geldiğini öğrenen Abdülmelik, şehri terk ederek kaçtı. Buhara ordusunun üzerine geldiğini öğrenen Sadık Töre ise, Karmana'dan hareketle Buhara ordusunu karşılamaya çıktı. Ertesi gün Zerefşan Nehri'nde Uzilis denilen yere ulaştı. Buhara emiri de bölgeye geldi. Muharebede zaman zaman her iki taraf da birbirine üstünlük sağladı. Buhara ordusundaki Türkmenlerin gayretleriyle Sadık Töre geri çekilmek zorunda kaldı. Sadık Töre karargâhına çekildiğinde Karmana ve Nurata'dan temin ettiği tüm askerlerin kaçtığını, etrafında sadece 1.000 kadar adamın kaldığını anladı. Abdülmelik ve diğerlerinin akıbetleri ise belli değildi. Bu kadar küçük bir kuvvetle Buhara'ya yürümenin bir yararı olmayacağını düşünerek Nurata'ya çekilmeye karar verdi ve buraya ulaştığında Rusların Abdülmelik'i mağlup ettiği haberini aldı⁸⁷. Muzafferiddin'in elde ettiği bu başarı Ruslardan aldığı yardım sayesindeydi.

⁸⁵ Smirnov, *a.g.e.*, s. 46-47.

⁸⁶ Ünal, *a.g.m.*, s. 25.

⁸⁷ Smirnov, *a.g.e.*, s. 47-48.

Onun, Kaufman'a karşı sadık olması ve isteklerini yerine getirmesinden dolayı Ruslar, Muzafferiddin'e karşı gelen muhalif gruplara tahammül edemiyordu. Bu amaçla Muzafferiddin kendi emirliğinin tehlikeye girdiği her dönemde Ruslardan yardım istedi; Ruslar ise bu yardımı yaparak emirin tahtta kalmasını sağladı⁸⁸. Togan'a göre; Muzafferiddin Ruslarla hareket etmeseydi Abdülmelik ve Sadık Töre'nin kuvvetleri Rus ordusunu yerle bir edebilirdi. Ayrıca Togan, Buharahlardan Sadık Töre'ye tüm yetkiyi eline alarak Buhara Emirliği'nin başına geçmesini teklif ettiğini; ancak onun Buhara halkına güvenmediği için bunu reddettiğini belirtir⁸⁹.

Sadık Töre her ne kadar bu teklifi kabul etmese de Buhara'daki bazı kesimler tıpkı Hokandlılar gibi onun Buhara Emirliği tahtını ele geçireceğinden korktu. Abdülmelik'in Ruslar karşısında başarısız olması da onların Sadık Töre'yi bölgeden uzaklaştırmaya çalışmasına neden oldu⁹⁰. Bu amaçla Sadık Töre, Nazar'la birlikte Ürgenç istikametine yola çıktı. Yolda rahatsızlanan Sadık Töre, Kızılkum içlerinde bulunan Bokan Dağları'nda üç ay konaklamak zorunda kaldı. İyileştikten sonra Ürgenç'e gelerek Hive hanıyla görüştü. Han onu kendi hudutlarındaki konar-göçer Karakalpak ve Kazakların yönetimine tayin etti. Sadık Töre bu görevde, Hive Hanlığı'na tâbi konar-göçerler arasında dört yıl kaldı⁹¹. Rus tarihçi Poçekaev, bu konuda II. Muhammed Rahim Han'ın (1864-1910) tahtını alabileceğini düşündüğü ve Sadık Töre'nin Hive'ye girmesini istemediği için onu konar-göçerlerin başında bıraktığını, bir nevi merkezden uzaklaştırdığını söylemektedir. Ayrıca hanın amansız bir Rus karşıtı olan Sadık Töre'nin Hive şehrinde bulunmasının Rus tehlikesini Hive'ye yönelteceğinden çekindiği için bu kararı aldığını da ekler⁹².

Hive Kuşatmasında Sadık Töre

Rusların Buhara Emirliği'ne karşı elde ettiği zaferler ve ticaret yollarının değişmesi, Hive Hanlığı ve Ruslar arasındaki ilişkileri iyice gerdi. Rusların 1869 yılında Kızılsu bölgesini ele geçirmesi, Hive Hanlığı'nın batıdan, kuzeyden ve güneyden kuşatılmasına anlamına geliyordu. 1873 yılına gelindiğinde Ruslar, Sır Derya'nın sol kıyasına yerleşmişti. Rusların buraya yerleşmesinden rahatsız olan

⁸⁸ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 568.

⁸⁹ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 231.

⁹⁰ Poçekaev, a.g.m., s. 116.

⁹¹ Smirnov, a.g.e., s. 48.

⁹² Poçekaev, a.g.m., s. 116.

Hive Hanlığı, Rus ilerlemesinin bir sonraki adımının kendi toprakları olduğunu anlayınca sınırı geçerek Rus idaresindeki topraklara akınlar düzenledi. Ruslar da buna karşılık vererek Hive Hanlığı topraklarına taarruza başladı⁹³. Hive Hanlığı'nın bu tavrının asıl sebebi, hanlık topraklarının Çarlık Rusya'nın üç askerî bölgesi olan Kafkas, Orenburg ve Türkistan'a sınır oluşu, dolayısıyla bu durumun kendilerini baskı altında hissetmesine neden olmasıydı⁹⁴. Bölgede yaşanan bu gelişmeler savaşın göstergesiydi. Zaten Kaufman iki yıldır çarı Hive üzerine harekete geçmesi için ikna etmeye çalışıyordu⁹⁵. Kaufman'ın istediği fırsat eline geçti. Hive'de bulunan Rus esirler de savaşın gerekçesini oluşturdu. Hiveliler Kaufman'ın kendilerinden istediği Rus esirlerin serbest bırakılmasını kabul etmeyince Ruslar, Hive üzerine bir sefer düzenleme kararı aldı⁹⁶.

Görüşmelerin ardından Hive Hanlığı'na saldırının dört ayrı grubun birleşmesiyle, üç koldan yapılması ve sefere katılacak grupların şu şekilde olması kararlaştırıldı: General Kaufman'ın önderliğinde, Orenburg birliğinin başında General Verevkin; Mangışlak grubunun başında Albay Lomakin ve Krasnovodsk grubunun başında Albay V. İ. Markozov bulunacaktı⁹⁷. 1873 yılı baharında Genel Vali Kaufman önderliğindeki birlikler Hive üzerine harekete geçti. Hive Hanı, Kazak uruğlarından topladığı askerlerin yanı sıra Türkmenleri de emrine verdiği Sadık Töre'yi General Kaufman üzerine sevk etti. Arkalarından da Medniyaz ve Medmurat Duvanbeklerin komutasında Hive askerlerini yola çıkardı. Bütün kuvvetler Uşoşak denilen mevkide bir araya gelerek Kaufman kuvvetlerini burada karşılamaya hazırlandı. Sadık Töre'nin komutasında 700 Kazak, 500 Türkmen olmak üzere toplam 1.200 savaşçı bulunuyordu. Sadık Töre bu kuvvetlerle çöl içerisindeki yolla 'Adam Kırılğan' ve 'Altı Kuduk' denilen bölgeye hareket etti. Sabahın erken saatlerinde Kaufman kuvvetleriyle karşılaşan Sadık Töre, Ruslara hücum etti. Rus kuvvetleri top ve tüfeklerle karşı hücum kalktı. Sadık'ın askerlerinden birkaçı orada hayatını kaybetti. Bunun üzerine Sadık Töre Uşoşak'ta karargâh kuran Duvanbeki'nin yanına çekildi. Hive kuvvetleri Uşoşak'tan topyekûn hareket ederek General Kaufman kuvvetlerini Kızılıkum'da

⁹³ Valentin Runov, *Geniy Voyni Skobelev "Bely General"*, Eksmo, Moskva 2013, s. 98.

⁹⁴ Nikolay İvanoviç Grodekov, *Hivinskiy Pohod 1873 Goda*, Tipografiya V. S. Balasheva, St. Peterburg 1883, s. 2.

⁹⁵ Januarius Aloysius MacGahan, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khive*, Harper&Brothers Publishers Franklin Square, New York 1874, s. 202.

⁹⁶ Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemalöglü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 605.

⁹⁷ Runov, *a.g.e.*, s. 98-99.

karşılıdı. İki taraf çölde, iki gün boyunca muharebe etti. Öğle vakti Ruslar nehir yakasına, Uşoşak civarına ulaşarak burada bir süre konakladıktan sonra Duvanbekler Hive'ye gitti. Sadık Töre de kendi konar-göçerleri arasına girerek onları Çarçov'a (Türkmenabat) doğru göçürdü. Sonrasında kendisi de Hive'ye gelerek hanla görüştü. Rusların iki taraftan Hive üzerine gelmekte olduklarını ve hanın Kaufman'a elçi göndererek görüşmeye çalıştığını öğrendi⁹⁸. Hivelilerin Kaufman ile görüşmesinin sonuçlanmasını beklemeyen Rus birlikleri, 23 Mayıs 1873 tarihinde, Hive'yi abluka altına aldı⁹⁹. Görüşmeler devam ederken Verevkin, Lomakin'i idaresine verdiği küçük bir grupla Hive üzerine gönderdi. Diğer taraftan da Albay Skobelev, Verevkin'den aldığı izinle kale kapılarının önüne kadar ilerledi ve birliğiyle beraber oluşan gediklerden içeri girdi. Böylece Hive, Ruslar tarafından işgal edildi¹⁰⁰. Hive, artık anlaşma yapmanın zarurî olduğunu düşündüğü için Kaufman'a barış yapmak amacıyla elçi gönderdi. Nihayetinde 2 Haziran 1873 tarihinde, Hive hanı ve Kaufman arasında bir görüşme gerçekleştirildi¹⁰¹. Bu görüşmede alınan kararlardan oluşan antlaşma 12 Ağustos'ta taraflar arasında imzalandı¹⁰². Bununla Hive Hanlığı artık Rusların vassalı durumuna geldi.

Sadık Töre ve Türkmenler

Sadık Töre bu gelişmeler üzerine hanın yanından ayrılarak, umum Türkistan mücadelesine devam etmek üzere Türkmenlere katılmak düşüncesiyle Amu Derya boyunca yola çıktı¹⁰³. Buhara topraklarına ulaştıktan sonra yanına sadece 40 adam aldı ve Kazaklardan oluşan askerlerini köylerine gönderdi. Bir süre Çarçov civarında bulundu¹⁰⁴. Sonra Yomut Türkmenlerinin arasında birkaç ay geçirdi ve Türkmenler Buhara'ya saldırmak istediği için bunlardan ayrıldı. Çünkü Sadık Töre daha fazla Müslüman kanı dökülmesini istemiyordu¹⁰⁵.

Ertesi yıl baharda Türkmenlere ulaşmayı arzuladığı bir sırada, Hive'ye husumet besleyen yaklaşık 60 kişilik bir Türkmen savaşçıyla karşılaştı. Başlarındaki Muhammed Niyaz'ı tanıdı. Sadık Töre, Buhara'da iken Muhammed Niyaz 10.000 kişilik bir kuvvetle Buhara emirine yardıma gelmişti. Sadık Töre

⁹⁸ Smirnov, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁹⁹ Grodekov, *a.g.e.*, s. 282

¹⁰⁰ Runov, *a.g.e.*, s. 107.

¹⁰¹ Grodekov, *a.g.e.*, s. 316.

¹⁰² Becker, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁰³ Dilmuhamedov, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁰⁴ Smirnov, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁰⁵ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 117.

Muhammed Niyaz'ı tanıdığı için onları üç gün misafir etti. Daha sonra Merv istikametine yola çıktılar. 12 günlük bir yolculuktan sonra Türkmen hudutlarına girdiler. Merv hanı Kavişti Han'a haber ulaştırdılar. Kavişti Han, Sadık Töre'nin ağırlanması vazifesini Ahal Teke hanı Nurverdi Han'ın ilk eşi Güljermal Ayım'a verdi. Güljermal Ayım, Türkmenler içerisinde akıl ve feraset bakımından önde gelen kadınlardandı. Merv'e gelen saygın kişilerin ağırlanması onun uhdesindeydi. Mesela Afganistan emiri Abdurrahman Han kendi halkıyla Taşkent'e giderken bir ay Güljermal Hanım'ın misafiri olmuştu. Buhara emirinin oğlu Abdülmelik Töre de Buhara'dan Afganistan'a kaçtığı sırada iki ay Güljermal Hanım'ın konuğu olarak burada kalmıştı. Sadık Töre de yaklaşık yedi ay onun misafiri oldu¹⁰⁶.

Bir defasında Ahal Teke hanı Nurverdi Han Güljermal Ayım'ın konağına geldi. Bu esnada Ahal Teke ve Merv uruğlarından 500 hane aynı yerde toplanmış idi. İçlerine Sadık Töre'yi de alarak birlikte maslahat meclisi oluşturdular. Onlar Sadık Töre'ye *“Kazak ile Türkmen akraba kavimlerdir. Siz Kazak hanının oğlusunuz. Biz bütün Türkmen halkı sizinle beraberiz. Size 10 serdarın kumandasında 10.000 asker vereceğiz. Bu kuvvetlerle Çarçov'a baskın yaparak emirin oradaki tüm ailesini ele geçirip bize getirin. Sizin ailenizle onları daha sonra mübadele ile kurtaralım”* dediler. Sadık Töre onların bu teklifinin doğru olmadığını düşünerek onlardan kendisini Herat'a göndermelerini istedi. Nurverdi ve Kavişti Hanlar onun bu teklifine sıcak baktılar ve Sadık Töre'ye 40 atlı vererek Herat'a gönderdiler¹⁰⁷. Yaklaşık 15 günlük bir yolculuktan sonra Herat'a ulaşan Sadık Töre, Herat hâkimi Şirali Han'ın oğlu Yakup Serdar'ın yanına geldi. Yakup Serdar, Sadık Töre'yi karşıladı ve maişetini temin ederek ülkesinde bir süre misafir etti¹⁰⁸.

Sadık Töre'nin Kâşgar'daki Faaliyetleri

Herat'ta üç ay kaldıktan sonra Sadık Töre Yakup Serdar'la vedalaşıp Belh ve Bedeşhan üzerinden Kâşgar'a, kendisini eskiden beri tanıyan Yakup Bey'in yanına gitti¹⁰⁹. Kâşgar'a ikinci kez gelen ve bölgeye ilk gelişindeki hırsından, maceracı karakterinden ve iktidar tutkusundan uzaklaşmış bulunan Sadık Töre'yi Yakup Bey çok iyi karşıladı¹¹⁰. Onunla ittifak yaptı ve ölen oğlunun eşiyle evlendirerek ona iyi bir görev verdi¹¹¹.

¹⁰⁶ Smirnov, *a.g.e.*, s. 49-51.

¹⁰⁷ Smirnov, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁰⁸ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 117.

¹⁰⁹ Dilmuhamedov, *a.g.e.*, s. 144.

¹¹⁰ Daha önce Sadık Töre'nin Kâşgar'da müstakil bir devlet kurmak amacıyla yaptığı faaliyetlerden ve Yakup Bey'in onu bölgeden uzaklaştırmasından bahsedildiği için bu kısım bunlara değinilmeyecektir.

¹¹¹ Poçekaev, *a.g.m.*, s. 117.

Dönemine göre diğer devletler tarafından güçlü bir siyasî yapı olarak tanınan Kâşgar Hanlığı¹¹² Yakup Bey'in Çin'e karşı savunma tedbirlerini almakla meşgul olduğu bir sırada ölmesinin ardından¹¹³ yıkılma sürecine girdi. Yakup Bey'in ölmesi Kâşgar'da taht mücadelelerine yol açtı. Sadık Töre burada kendisini taht kavgaları içinde buldu. Bu sırada diğer taraftan Çinliler de bölgeyi ele geçirmek amacıyla gelmiş bulunuyordu. Yakup Bey'in ölmesi üzerine yakın adamları onun vasiyetine karşı kendi aralarından Hakim Han Töre adında birini han ilan ederek Kâşgar'a doğru harekete geçti. Diğer taraftakiler ise Yakup Bey'in ölüm haberini aldıktan sonra Bekkulubek kumandasında 25.000 asker ile Hakim Han'a karşı çıktı. Topların, tecrübeli askerlerin çoğu Hakim Han'ın yanında olduğu için onunla muharebe etmek zordu. Bekkulubek ordusunu, her biri 5.000 kişilik beş kısma ayırdı. Bu kısımların komutasını Sadık Töre'ye, Omarkul Pervaneci'ye, Jamadar Pervaneci'ye, Adlaş Datka ve Maseyit Pansad'a verdi. Önde giden Maseyit, Adlaş ve Omarkul kuvvetleri, 'Maral Baş' denilen mevkiide Hakim Han'ın ordusuyla karşılaştı ve aralarında muharebe başladı. Bu kuvvetler Hakim Han tarafından mağlup edildi. Bir kısmı esir düştü; bir kısmı ise kurtulmayı başardı. Bunun üzerine Bekkulubek askerî istişare kurulunu topladı ve Sadık Töre'nin de tavsiyesi ile kurulda savaşma kararı alındı. Gece yarısı 13.000 kişilik kuvvetle Hakim Han'ın ordusuna baskın yapıldı. Derhâl karşılıklı muharebe başladı ve yaklaşık yedi saat devam etti. Hakim Han kuvvetlerinin büyük bir kısmı esir alındı; geri kalan önemli bir kısmı da Bekkulubek tarafına geçti. Bundan sonra Bekkulubek, Aksu'ya giderek yaklaşık bir ay orada kaldı ve civar illeri itaat altına aldıktan sonra Kâşgar'a döndü¹¹⁴.

Kâşgar'a geldikten sonra Hoten hakimi Niyaz Hakimbek'in ayaklandığı haberini aldı. Bekkulubek hemen askerini toplayarak Hoten üzerine yürüdü. Niyaz Hakimbek şehrin dışında 25.000 kişilik bir kuvvetle onun karşısına çıktı. Bekkulubek, Sadık Töre ve Adlaş Datka'ya 10.000 kişilik bir atlı kuvvet verip ileri harekâta sevk etti. Derhâl hücumu geçen bu kuvvetler Niyaz Hakim'in kuvvetlerini bozguna uğrattı. Bekkulubek, Hoten şehrine girerek şehrin yönetimine başkasını tayin etti ve halkı sakinleştirdi. Bekkulubek'in Hoten'de bulunduğu sırada Müslüman Çinliler, Aksu taraflarından Çin ordusunun gelmekte olduğunu duyup

¹¹² Ahmet Taşağıl, Doğu Türkistan. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, Diyanet Vakfı Yay. İstanbul 1994, s. 559.

¹¹³ Sadettin Yağmur Gömeç, "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM)*, Cilt 9, Sayı 09, 1998, s. 153.

¹¹⁴ Smirnov, *a.g.e.*, s. 52.

erken hareket ederek Kâşgar'ı ele geçirdiler. Bu haberin duyulması üzerine Bekkulubek, Hoten'den ayrılarak Kâşgar'a döndü. Kırk gün boyunca kalenin kapılarına hücum etti ise de netice alamadı¹¹⁵.

Kâşgar'a gelen Çin ordusuna karşı Sadık Töre kendi kuvvetleriyle karşı koymaya çalıştı. Sonunda savaş meydanında kimsenin kalmadığını görünce Hokand'a doğru çekildi. Çekilirken Çin kuvvetleri tarafından sıkıştırıldı ve bu esnada yaralandı¹¹⁶. Çinlileri etrafından uzaklaştırdıktan sonra askerlerini toplayarak onlarla geleceğe dair istişarelerde bulundu. Artık yorulmuş, Türkistan'ın kurtuluşuna dair ümidini yitirmeye başlamıştı. Bu mecliste cepheden cepheye birlikte yürüdüğü yol arkadaşlarına şöyle seslendi: *“Ben Rus çarına karşı yıllarca savaştım. Bu uğurda diyar diyar dolaştım, netice alamadım. Şimdi yaralı ve çaresiz bir vaziyeteyim. Benim sakin ve güvenli bir şekilde yaşayacağım yer kalmadı. Gidebileceğim yalnızca bir yer var. Rusya güçlü bir memleket. Uzatılan boynu kılıç kesmez diye bir söz var. Eğer Ruslar beni affederse, kardeşim Ahmet Sultan ve diğer akrabalarımın yanına yerleşirim. Kaderimde ne varsa o olur.”* Bu sözlerinin ardından Rus işgalindeki topraklara doğru yola koyuldu. 1877 yılının sonbaharında Sadık Töre ile aynı tarihlerde Bekkulubek de yakın adamları, ailesi ve çocuklarıyla birlikte Rusların işgal ettiği Taşkent'in güneyinde bulunan Angren Nehri boyundaki, babası Yakup Bey'in de doğum yeri olan Pskent kışlağına yerleşti¹¹⁷.

Sadık Töre, Rus hudutlarından Fergana bölgesinde bulunan Oş şehrine geldi. Sadık Töre'nin yaralanarak geldiğini duyan bölge yöneticisi, derhâl Genel Vali Kaufman'a haber verdi. Vali doktor gönderdi. Sadık'ın kolundan aldığı yara yedi ayda iyileşti. Yarası iyileştikten sonra Çimkent'e çağrıldı ve affedildi, ona nerede isterse orada yaşaması söylendi. Sadık Töre, Çimkent şehrinde kardeşi, bölge idaresi yardımcısı olarak görev yapan Ahmet Kenesari ile birlikte yaşamak istediğini belirtti ve bu isteği kabul edilerek kardeşinin yanında kalmasına müsaade edildi. Genel Vali Kaufman, Buhara emirine talimat vererek Sadık Töre'nin ailesinin gönderilmesini istedi. Buhara emiri çok geçmeden Kaufman'ın isteğini yerine getirdi ve Sadık Töre'nin ailesini Çimkent'e gönderdi. Böylece Sadık Töre, Türkistan istiklali uğruna uzun yıllar ayrı düştüğü ailesine kavuştu¹¹⁸. Babası Sultan Kenesari'nin bağımsızlık bayrağını kaldırdığı tarih olan 1837 yılında doğan Sadık Töre, 1910 yılında, 73 yaşındayken Çimkent'te hayatını kaybetti¹¹⁹.

¹¹⁵ Smirnov, *a.g.e.*, s. 53.

¹¹⁶ Poçekaev, *a.g.m.*, s.118.

¹¹⁷ Smirnov, *a.g.e.*, s. 53-54.

¹¹⁸ Smirnov, *a.g.e.*, s. 54.

¹¹⁹ Poçekaev, *a.g.e.*, s. 112.

Sonuç

XVIII. yüzyılda Türkistan yönünde ilerlemeye hız veren Ruslar, öncelikle Kazak topraklarını hâkimiyeti altına almak istedi. Ruslar elçileri vasıtasıyla cüzleri kendi saflarına çekmeye; cüzler arası mücadelelerden faydalanmaya çalıştı. Bazı yöneticiler ve hanların beceriksizliği, Rusların bu bölgeleri himayesi altına almasına neden oldu. Rus idaresine girmek zorunda kalan Kazaklar, 1830-1860 yılları arasında bağımsızlık için önemli direniş hareketleri sergiledi ve Sultan Kenesarı önderliğinde Ruslara karşı savaştı. Sultan Kenesarı'nın Ruslar ve yerel işbirlikçileri tarafından bertaraf edilmesinden sonra neredeyse Kazakların tamamı Rus hâkimiyeti altına girdi.

Kenesarı'dan sonra Ruslara karşı oğlu Sadık Töre mücadeleye girişti. Çocukluğundan itibaren babası Sultan Kenesarı'nın bıraktığı 'mücadele' bayrağını dalgalandırmak isteyen Sadık Töre'nin hayatının neredeyse tamamı Buhara, Hive, Hokand ve hatta Kâşgar Devleti himayesinde, emperyal bir güç olan Çarlık Rusya'ya karşı topyekûn bir direnişle geçti. Bu direnişi daha iyi anlayabilmek için Sadık Töre'nin asıl amacının 'Türkistan'ın işgal edilmesini engellemek mi yoksa bu mücadelede kendisine bağımsız, müstakil bir devlet kurmak mı?' olduğu doğru anlaşılmalıdır.

Sadık Töre ta en başından beri cesur, kararlı, azimli ve boyunduruk kabul etmeyen yönüyle kardeşleri Ahmet ve Tayşık'tan ayrılmış; babası Sultan Kenesarı'nın yolundan giderek Türkistan'ın bağımsızlığı için çalışmıştı. Karakteri ve Cengiz soyundan gelmesinin bunda tesiri büyüktü. Hayatının bütün merhalelerinde, Ruslara karşı Türklerin ve Müslümanların istiklâli için mücadele etti; ancak zaman zaman bu soylu geçmişe sahip olması dolayısıyla Türkistan hanları ve yerel yöneticileri tarafından da muhtemel bir rakip olarak görüldü. Türkistan halkının çıkarlarının her şartta ve durumda korunması gerektiğinden hareketle içerideki düşmanı ve kendisine karşı yapılan bu kıskançlığı önemsemedi; başarısızlığa uğrasa da hayatını bu uğurda sürdürmeye devam etti.

Türkistan hanlıklarının sürekli kendi aralarındaki mücadeleleri, Ruslara karşı tek vücut halinde direnememeleri, her birinin en üstün olma çabası bu direnişi engelleyen en önemli faktörlerdi. Türkistan'daki diğer hanlıkların yaklaşımlarına göre Sadık Töre, kendi bağımsızlığını elde edip yeni bir hanlık kurmak sevdasındaydı. Bu nedenle Türkistan hanlıklarının yöneticileri, düşman kapıya dayandığında kendi hudutlarının güvenliği için onun askerî kabiliyetinden

ve emrinde bulunan Kazak boylarının desteğinden faydalandı; ancak ona karşı her zaman teyakkuz halinde oldu.

Bize göre, hanlık yöneticilerinin Sadık Töre hakkındaki bu düşüncelerine rağmen Sadık Töre'nin gayesi, bağımsız müstakil bir devlet kurmak değildi. Onun asıl amacı, Türkistan hanlıklarının bağımsızlıklarını koruyabilmesiydi. Çünkü, eğer Türkistan hanlıkları da Ruslar tarafından işgal edilirse umum Türkistan tamamen kaybedilebilirdi. Şayet Türkistan hanlıkları Ruslara karşı durarak onlara bu fırsatı vermezse, burada yakılan direniş meşalesi işgal altında bulunan kendi vatan topraklarının yani Kazak yurtlarının da yeniden bağımsızlıklarını kazanmasına imkân sağlayabilirdi. İşte bu sebeple Sadık Töre, Türk memleketlerinin Ruslar tarafından işgalini durdurmak istedi ve gerçek bir Türk askeri gibi elinden geleni yaparak hanlıkların çıkarları doğrultusunda çalıştı. Ancak himayelerine girerek onlar adına mücadele verdiği bu hanlıklar, Sadık Töre ile ittifak yapsalar bile ona tamamen güvenmedi. Kâşgar'a ilk ziyaretinde Yakup Han'ın Sadık Töre'yi bölgeden uzaklaştırması, Hokand hanı Alimkul öldüğünde Taşkent soylularının onu bölgeden ayrılmaya zorlaması, Buhara emirinin Rusya'ya yenildikten sonra Sadık Töre'yi merkezden uzak bir bölgeye göndermesi ve Hive hanının onu Hive şehrine almayarak bozkırlarda bekletmesi hep bu güvensizliği ve Sadık Töre'ye karşı sadece çıkarları icabı yaklaşıklarını göstermektedir. Zaten Sadık Töre Kâşgar'da, Çinlilerle yapılan son seferde yine yalnız bırakılmıştı. Ömrünü Ruslarla savaşıarak geçiren bu asker, Türk hanlıkları arasındaki çekişmelerden dolayı Ruslar karşısında hep yalnız bırakıldığı için daha fazla direnemeyerek bağımsızlık ümidini kaybetmiş ve ülkesine, ailesine dönebilmek için mücadelesini sonlandırmak zorunda kalmıştı. Rusların taktik, disiplin ve teknolojik üstünlüklerinin yanı sıra Türkistan'daki yerel çekişmeler, güç mücadeleleri, kişisel ikbâl kaygıları direnişinin başarısızlığına ve ümidini yitirmesine yol açmış; Sadık Töre onca mücadelenin ardından Ruslara teslim olmuştu.

Sonuç olarak bu çalışma çerçevesinde, Türkistan'ın Rus işgaline karşı direnişi ve bu mücadeledeki kısmî başarıları yahut başarısızlıkları değil; Sadık Töre'nin Türkistan üzerine şahsî mücadelesi değerlendirildi. Onun askerî mücadelesi ve siyasî kariyeri üzerinden Türkistan'ın uzun yıllara dayanan Rus işgali süresince Rusya'ya karşı çoğunlukla başarısız olunmasının sebepleri ele alındı. Bu noktada Sadık Töre, bütün askerî hayatını Ruslarla hiç bitmeyen bir mücadeleye adadı ve çalışmada belirtilen pek çok sebepten dolayı Türkistan şehrini savunmasıyla başlayan bu mücadele, şehrin işgale uğramasının ardından giderek doğuya

çekilmesiyle devam etti; sırasıyla Çimkent, Taşkent, Buhara, Hive ve Kâşgar'ın düşmesiyle son buldu.

Sadık Töre, Çarlık Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmeye başladığı XIX. yüzyılın ikinci yarısında var gücüyle bu işgale karşı duran bir direnişin sembolüdür. Hiçbir şart altında umutsuzluğa düşmemesi, her daim özgürlük ve bağımsızlık için mücadele içinde olması Sadık Töre'nin bir komutan olarak günümüz Türkistan halklarına bıraktığı en büyük mirastır. Duruşu, karakteri ve yaptıklarıyla Sadık Töre, günümüz Türkistan halklarına ışık oldu; bağımsızlıklarını kazanmasında mühim bir sembol olarak tarihteki özel yerini aldı.

KAYNAKLAR

- Abdirov, Murat, “Vayn Stepay; o Polkovodceskom iskusstve Kenesarı”, *Prostor*, 7 Temmuz 1993 Almatı, s. 253-269.
- Alpargu, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 557-605.
- Andican, A. Ahat, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 217.
- Becker, Seymour, *Russia's Protectorates In Central Asia Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Routledge Curzon Taylor&Francis Group, London 2004.
- Çelik, M. Bilal, “Hokand Hanlığı” *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizsoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 527-571.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1985.
- Dilmuhamedov, E. D., *Vosstanie Kazahov Pod Rukovodstvom Kenesarı Kasımova v 1837-1847 gg.*, Dissertatsionnaya Rabota Na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Taşkent 1946.
- Doğan, Orhan, “Abılay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı İçin Çin ve Çarlık Rusya Arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 192, Haziran 2011, ss. 65-92.
- _____, “Rusya'nın Orta Asya'ya Yönelik Siyasetinde Kazak Hanlıklarının Önemi (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 37, 2002, ss. 77-92.

- Donnelly, Alton, "The Mobile Steppe Frontier The Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850", *Russian Colonial Expansion to 1917*, Mansell Publishing Limited, London and Newyork 1987, ss. 189-207.
- Gömeç, Sadettin Yağmur, "Doğu Türkistan'da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Cilt 9, Sayı 09, 1998, ss. 149-153.
- Grodekov, Nikolay İvanoviç, *Hivinskiy Pohod 1873 Goda*, Tipografiya V. S. Balışeva, St. Peterburg 1883.
- Hatunoğlu, Nurettin, "Buhara Hanlığı" *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 482-526.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Otağ Yayınevi, Ankara 1975.
- Karakulak, Mesut, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s. 1607-1626.
- Koç, Dinçer, "Hive Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 572-631.
- Kurat, Akdes Nimet, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli XIX. Yüzyıla Kadar)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXIII, S. 3-4, Ankara 1965, ss. 91-126.
- MacGahan, Januarius Aloysius, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khive*, Harper&Brothers Publishers Franklin Square, New York 1874.
- Pierce, Richard A., *Russian Central Asia 1867-1917 A Study In Colonial Rule*, University of California Presss, Berkeley and Los Angeles 1960.
- Poçekaev, R. Yu., "Sultan Sadık v Borbe Sredneaziatskih Hanstv Protiv Rossiiskoy İmperii", *Voprosı İstorii: Ejemesyaçnyy Jurnal*, 5/2017, Moskva, ss. 111-122.
- Runov, Valentin, *Geniy Voynı Skobelev "Behy General"*, Eksmo, Moskva 2013.
- Saray, Mehmet, "Kazakistan", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, İstanbul 2006, ss. 124-125.
- _____, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- Smirnov, E. T., *Sultanı Kenesara i Sadık (Biografiçeskie Oçerki Sultana Ahmeta Kenesarın)*, Tipolitoğrafiya S. P. Lahtina, Taşkent 1889.
- Şükün, Ziya, *Farsça-Türkçe Lûgat, 1*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1984.

- Taşağıl, Ahmet, “Doğu Türkistan”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, Diyanet Vakfı Yay. İstanbul 1994, ss. 556-560.
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- Ünal, Fatih, “Buhara Emirliği’nin Rus İstilasına Uğraması ve Şehzade Katta Töre’nin İsyanı”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Eylül 2009-273, ss. 23-27.
- _____, *Sultan Kenasarı Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı*, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Yorulmaz, Osman, “Kazaklar ve Kazak Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asır Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 440-481.
- _____, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri İle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasî İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Ziyaev, Hamid, *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*, Çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.